In semperviva : las emprovas d'unificaziun dils idioms romontschs

Autor(en): **Decurtins, Alexi**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **98 (1985)**

PDF erstellt am: **27.04.2024**

Persistenter Link: https://doi.org/10.5169/seals-235000

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.
Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.
Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Ein Dienst der *ETH-Bibliothek*
ETH Zürich, Rämistrasse 101, 8092 Zürich, Schweiz, www.library.ethz.ch

http://www.e-periodica.ch

In semperviva: Las emprovas d'unificaziun dils idioms romontschs[1]

da Alexi Decurtins

I Introducziun e finamira

1. Introducziun

Avon zatgei onns han quater gardists dalla Guardia svizra a Ruma prestau lur engirament, per l'emprema gada per romontsch.[2] In stroli da maseinas ha spert commentau schend: «Speronza han ei fatg quei per 'Rumantsch Grischun', gliez fuss stau in pegliasis per la Ligia Romontscha.» La rebattida ei stada secca. «Quei fuss stau danvonz; igl ei gie stau mo quater Sursilvans che han engirau.»

Cun quella anecdota da nos dis essan nus enamiez la problematica, che sefa e ch'ei sefatga dapi tschentaners denter ils idioms ed ina untgida viers ina fuorma da romontsch cumineivla. Zanua en miu votum da discussiun el ravugl dalla radunonza generala dalla LR, «L'idea d'avischinaziun», hai jeu detg ch'ei *«pari bunamein dad esser ina lescha dalla natira, che quei che ha il medem origin, mo ch'ei zavrau, spatitschau e spargliau, hagi la tendenza da s'unir encunter tuttas difficultads».*[3] La constataziun savess derivar ord la trucca scholastica, ch'ins ha fultschiu a nus cun pulit quitau duront ils

[1] La presenta contribuziun sebasa sin in referat salvaus a caschun dil Cuors da 'Rumantsch Grischun' a Savognin dils 8 d'uost 1983. La dicziun ei mantenida. Midadas ein vegnidas fatgas tscheu e leu per facilitar la lectura e concentrar il concept. Las scursanidas bibliograficas sedrezzan per part tenor il sistem dil *Dicziunari Rumantsch Grischun* (vol. 5, XIV ss.). Citats romontschs da Spescha ein adattai per la letga alla scripziun moderna.

[2] *Gasetta Romontscha 1983,* 10, 5, 1.4: *27 novs gardists svizzers a Ruma. Per l'emprema gada: sarament en lungatg romontsch.*

[3] *Ischi sem. 67* (1982), 18 resp. 21.

onns da gimnasi, ed jeu sai buca da dir, condanavon ch'ella po tener petg sil plaun d'autras vestas filosoficas. Mo cun risguard al romontsch, ni meglier detg ad ina schientscha e cunscienzia romontscha carschenta, secunfa ella dètg bein.

Dil 16avel al 19avel tschentaner

Cu ils emprems auturs entscheivan a scriver (Travers, Bifrun, Champel, Bonifaci, Gabriel, Alig) fan els quei, tgi pli sistematicamein, tgi cun meins gronda consequenza, en ina fuorma da coinè, en ina foscha da lungatg supradialectala, valeivla per ina gruppaziun da dialects: putèr, vallader, tumliastgin (sutsilvan), sursilvan (Foppa), sursilvan (Lumnezia). Lur lungatg penda quasi adina denter dialect local e fuorma regiunala. Mo ei fuss malmaneivel da vuler identificar Travers cul dialect da Zuoz, Bifrun cun quel da Samedan, Champel cun Susch, Bonifaci cun Farschno/Scharons, Gabriel cun Flem/Glion ed Alig cun Vrin. Anzi, tier certins ei la spetga tuttavia allerta che lur lungatg savessi valer per in intschess pli grond, surregiunal.

Tier Bifrun, cunzun sch'ins consideresche il vast flad e patratg dalla prefaziun, ha quei per franc valiu per las duas Engiadinas.[4] In exempel: Ils caputschins, arrivai suenter 1620 cun fiug e spada en Val Sut, vesan in'emprema incumbensa lien da rimnar il pli spert pusseivel ils exemplars dils cudischs heretics e cunzun dil Niev Testament da Bifrun e da substituir els cun cudischs d'autra tempra.[5]

En las prefaziuns da Bonifaci respectivamein da Jecklin/Dominicus han ins l'impressiun ch'il sereferir sco lungatg alla *«viglia et natürala romaunsch da Cuira»* seigi sco in antic resun dil romontsch en general, sesviluppaus en la Rezia curiensa, cun Cuera sco center e cun la retrotiara naturala dalla Val dil Rein e dalla Tumliasca.[6]

A Gabriel ed Alig reussescha ei silmeins nominalmein da dar al lungatg ina dimensiun historica e politica, numnadamein sur la denominaziun *«Lungaig da la Ligia Grischa»*.[7] Quei lungatg dueva haver cuors egl

[4] J. Bifrun, *Neues Testament 1560*, Introd. XVII ss. *Alla christiauna giuventuna d'Agnedina.*

[5] A. Decurtins, *Contributo italiano alla letteratura romancia*, en: *Ce fastu? A. 48°/49° gennaio-dicembre 1972–73*, 76 e n. 1 (Scurs.: Decurtins, *Contributo*).

[6] D. Bonifaci, *Catechismus 1601*, Introd. IV e VI.

[7] Par. *Consolaziun, ed. crit. II*, 37: *Lungaig de Ligia Grischa.*

intschess romontsch dalla Ligia Grischa (Surselva, Sutselva/Plaun, Schons). E cun certas resalvas ei quei era severificau tschentaners alla liunga. Igl ei stau la pli gronda unitad, contonschida zacu el romontsch, ed ins sa mo deplorar ch'ella ei vegnida sgurdinada pli tard. Ina dallas raschuns persuenter, la pli impurtonta tenor miu giudicar, ei stada quella ch'ina gronda part digl intschess ha buca aviert la scola da num al romontsch.[8]

Pertgei ha ei buca dau en auters loghens unitads da lungatg da scartira pli grondas? Sco las Engiadinas muossan ei la risposta buc adina aschi leva. Leu existevan strusch divergenzas confessiunalas e politicas. Perencunter formava Puntota in cunfin dialectal ualti marcant, e carteivel fuva la situaziun socio-economica sura e sut quei cunfin magari differenta. Enzatgei sco ina voluntad «etnodemarcativa», in pugn da vesta «nus essan nus», resorta da quei che Champel (ed auters) di e fa.[9]

En las valladas dils dus Reins han ins la perschuasiun che las posiziuns confessiunalas seigien stadas pli fermas che quellas da puntili idiomatic. Ellas han perinaga buca lubiu in lungatg da scartira dil tuttafatg identic, mo era buc impediu in tal a liunga vesta (par. sutvart II,2 *Viers il lungatg da fusiun)*.

La polaritad adina latenta denter dialects ed idiom, denter idiom ed unitad linguistica pli gronda, disturba duront ils emprems tschentaners buca carstgaun. In'egliada en las veglias Consolaziuns cumprova che texts ord las pli differentas regiuns vischinavan in cun l'auter senza las minimas difficultads. Silpli ch'in u l'auter d'ordeifer haveva breigia cul schischuri ortografic ed idiomatic (Da Sale).[10] Cun la viulta dil 18avel al 19avel tschentaner semida quei denton da rudien.

La viulta

Las veglias structuras politicas ed administrativas dallas Ligias, carschidas e sviluppadas sigl agen e pigl agen sulom, fuvan sin smarschir. Cheu vessan cloms ed appels alla Luci Gabriel *(Ilg Chiet d'ils Grischuns)* mun-

[8] A. Sartorius, *Germanisierung* 456.

[9] D. Champel, *Psalms 1562*, Introd. XX.

[10] F. da Sale, *Fundamenti 1729*, 2: *Insegna all'Italiano il parlare romancio, e perche questo varia ad ogni variar di clima non solo, mà anche al variare d'ogni terra, d'ogni contrata, d'ogni capo, si nel parlare, come, e molto più nello scrivere . . .*

tau pauc pli e destadau buc'olma.[11] Ils Grischs stuevan bugen u nuidis secumadar d'entrar en la Confederaziun. Ina situaziun resch nova sepresenta, ch'ensiara temas e speronzas, mo a mintga cass che metta en discussiun l'identitad grischuna e cunzun quella romontscha, lu aunc relativamein ferma, mo era quella taliana.[12] Negin dubi ch'ei nescha suenter biaras difficultads ina idea en nova perspectiva: l'idea naziunala svizra, quei vul dir l'emprova da buglir il stadi federativ plaun alla ga ad in esser.

E cheu sepresenta ord vesta grischuna ina damonda: *San ins duvrar il romontsch (heterogen) sco vehichel per rinforzar e promover l'integraziun?*[13] Igl ei buca da smarvigliar ch'ei dat ina crisa dil romontsch ch'ei a nus auters strusch pli enconuschenta scosauda. Schizun ils patriots, adherents dalla nova avertura politica, che plaidan en tuts risguards pil progress, ein nuotzun d'accord tgei pigliar a mauns.

Scadin cass sefa in cumpurtament ed ina vusch valer: la pretensiun da sragischar il pli spert pusseivel il romontsch, sinaquei ch'ei mondi pli tgunsch e pli svelt d'anflar la via svizra.[14] En quest liug savein nus buca persequitar, tgei consequenzas che quella opiniun ha giu. Mo ton ei franc che la forza d'inerzia dil pievel cumin, la malaveglia enviers midadas precipitadas, ha salvau per dabia ch'il crap ei lu buca vegnius pli fetg en rocla a disfavur dil romontsch.

Da l'autra vart dat ei era promoturs progressists dil romontsch, da quels che vesan buca in conflict denter il Grischun pluriling e l'aventura svizra. Els han buca tema da seconfruntar cun la nova damonda e sesprovan schizun da passar alla cunterattacca (Conrad, Carisch).[15]

Cun tut quellas propostas e ponderaziuns eis ei capeivel ch'il basegns d'in lungatg da scartira uniu vegn resentius cunzun da glieud d'ordeifer. In Talian va aschi lunsch ch'el deplorescha ch'ins hagi buca

[11] C. Decurtins, *Crestomazia*, vol. 1, 70.

[12] R. O. Tönjachen, *La fundaziun dal chantun e sias conseguenzas pel rumantsch*, en: *Chalender ladin 45 (1955)*, 32–40, plinavon *46 (1956)*, 22–27.

[13] M. Conradi, *Taschenwörterbuch der romanisch-deutschen Sprache*. Zürich 1823, IX.

[14] Jahresbericht des evang. Schulvereins 1828/29, 53: *Ist es wünschbar und aus welchen Gründen, auf allmähliche Ausrottung der romanischen Sprache in unserem Kanton zu denken?* – Plinavon J. M. Trepp, *Heinrich Bansi*, en: *Jahresbericht Hist.-Antiqu. Ges. Graubünden, Jhrg. 37 (1907)*, 207: [H. Bansi] *Ich wünschte nichts lebhafter . . . dass dieser Gegenstand doch endlich einmal in Betracht gezogen und durch das Band einer einzigen Sprache das Bündnerland enger aneinander gezogen würde und mehr Einheit gewönne.*

[15] A. Decurtins, *Das Rätoromanische und die Sprachforschung*, en: *Vox Romanica, vol. 23/2 (1965)*, 287.

decretau a siu temps il romontsch sco lungatg svizzer insumma.[16] La raschun ei da sia vesta anora perschuadenta. Il romontsch ei il sulet lungatg svizzer senza impact egl jester. Cun lungatgs che han lur punct da gravitaziun ordeifer ils cunfins svizzers: Tiaratudestga, Frontscha, Italia, seigi ina naziun svizra la finala buca pusseivla. Cheu sefa valer l'idea: in pievel, ina naziun, in lungatg.

2. Finamira

Cun quei ei il punct contonschius, nua ch'ils sforzs per propi d'arrivar ad in resultat u d'anflar ina sligiaziun entscheivan. Quels tucca ei da presentar e d'analisar, e quei buca suandond mintga detagl, mobein fagend resortir:

a) Las ideas clav, ils patratgs principals che han muentau e dirigiu l'emprova d'unificaziun
b) La tempra generala dil sistem proponiu
c) La recepziun (accoglientscha), l'untgida sin vias meins maluardadas u la refusaziun vera e propria.

Sclarir stuess ins la finala la damonda, schebein la constataziun «Historia docet» ha sia muntada, q.v.d., schebein ils experiments dil vargau cuntegnan garnins da verdad che pon esser per nus d'interess. Quellas conclusiuns u ductrinas ein buca da rufidar en connex cun il problematsch dil 'Rumantsch Grischun' sin meisa. Els vegls catechissems romontschs serepeta savens il plaid «duspeta/dispeta». In tierm che arriva zanua damaneivel dalla dialectica, la cusseida critica. En nies cass vul quei bein dir: *pesentar e problematisar manedlamein il pro e contra ch'ina aventura sco quella dil 'Rumantsch Grischun' cumporta.*

[16] A. Decurtins, *Contributo* 84.

II Las emprovas d'unificaziun

1. Placi à Spescha e ses sforzs[17]
En la glisch dil sclariment

Il temps dil sclariment (las lavurs vid l'Enciclopedia franzosa) e la Revoluziun franzosa han muntau a siu temps pigl entir mund in tierm decisiv en divers graus. Quei ei ina verdad da mintgadi. Ina vart ei stada quella che las veglias structuras monarchicas ed aristocratas ein vegnidas sfraccadas per far plaz la finala alla burghesia. La societad franzosa sco emprema vegn en risviulta, obtegn, cun fanfaras sco la Marseillaise e cun enzennas sco la tricolora, sias miras aunc lontanas: libertad, egalitad, fraternitad. Sil plaun cultural vuleva quei bein dir: *in lungatg sco mied da communicaziun che lubeva da derasar las ideas e la cultura ulivamein.* Retschercas che l'administraziun franzosa ha giu fatg a siu temps han revelau ch'ins fuva lu en Frontscha lunsch da quella finamira. Ils ideals dall'Academia e pli tard dils illuminists havevan mo pigliau la surfatscha. La structura provinziala dalla Frontscha fuva lu extrema, pronunziada era la differenziaziun dialectala, ed il cumpurtament enviers il franzos sco lungatg da scartira nuotzun positivs ora silla tiara.[18]

Igl ei paradox che las ideas da democratisaziun fruntan el Grischun sin ina cuminonza che haveva gia realisau quellas ditg avon la Gronda Naziun. Mo las ideas arrivan en in mument da staunchadad, gest aunc a temps per ch'ins seregordi che tut quei ei buc aschi da nui. Per ton capesch'ins che la Rezia, la «pli veglia democrazia», selegra, anzi selauda ch'enzatgei semeglionts seigi era reussiu alla Frontscha, gie ch'ella tracta cun la naziun la pli pussenta dil mund en in tun detschart ch'ins sa nuota qualificar da schenau u da mudest.[19]

[17] Par. leutier e pigl entir capetel I. Müller, *Placidus Spescha (1752–1833)*. Desertina Verlag Disentis 1974, cunzun 83 ss. – A. Decurtins, *Placi à Spescha ed il romontsch*, en: Annalas da la Società Retorumantscha, vol. 78 (1974), 24–34.

[18] K. Kremnitz, *Das Okzitanische. Sprachgeschichte und Soziologie*. Romanistische Arbeitshefte 23, 27. Tübingen 1981.

[19] A. Decurtins, *La Suisse rhétoromane et la défense de sa latinité*. Editions universitaires Fribourg Suisse. Discours universitaires, nouvelle série no. 22 (1959), 11 s.

Seigi sco ei vegli! Sco adherent enragischau franzos ei il conventual da Mustér, Placi à Spescha (1752–1833), igl emprem che sviluppescha il patratg dalla naziun romontscha, ni sco el di, dalla naziun grischuna.[20]

Cun quella idea dalla naziun catscha ei dis, pér dil mument ch'ins arriva da far penetrar ella el pievel cumin. E gliez ei pusseivel mo sur la via dalla scola, s'adressond alla giuventetgna grischuna. La nova orientaziun spirtala, il sesentir sco naziun, ni igl anflar siu esser en siu agen lungatg ed en si'atgna cultura, sto haver in punct da mira, in punct da referenza. Numnadamein: Sforzs cumineivels che sespleigan entuorn ina ponderaziun e reflexiun da tut quei che ha da far cul lungatg. La finamira per propi ei culs tiarms da Spescha la *«pusseivla renovaziun dil lungatg romontsch»*, cun auters plaids, in dueigi *«renovar el ch'el ha il caracter d'in lungatg da litteratura cumina per la naziun grischuna»*. Per el ei il *«Lungatg da litteratura»* nuot auter ch'il lungatg da scartira insumma. E quel ei il center, il cor.

> *«La litteratura ei la scienzia fundamentala da tuttas caussas, e necessariamein survarga ina naziun l'autra en scienzias e studis, mistregns ed inschigns, sch'ella survarga las autras enten fundament da sia litteratura.»*[21]

Leventar ina idea gesta e da tala purtada, ei ina caussa, far ch'ella daventi ina muneida cumina, la perschuasiun d'in e scadin, in'autra.

Ponderaziuns e per part observaziuns manedlas sur dil tema numnau fa Spescha el spazi dils onns che van da 1782–1820. Il giuven pader, che tuorna da Nossadunnaun en Surselva, suonda manifestamein muossavias jasters, franzos ualti carteivel, aschia ch'el croda magari spert ella trapla, vulend realisar ses plans. Voltaire per semeglia fageva la proposta ch'ins duessi scriver sco ins plaidi. Cun quei fa el allusiun che scripziun e pronunzia dil franzos seigien sesburtgadas memia zun l'ina da l'autra. Applicau al romontsch, ni meglier detg al sursilvan, familiars a Spescha, munta quei denton pauc. Gest quei ei per part igl avantatg dils idioms romontschs che pronunzia e scripziun van dètg bein a prau ina cun l'autra.

[20] C. Decurtins, *Crestomazia*, vol. 4, 671.
[21] *Ibid.* 671.

Tonaton sefetga Spescha en ina emprema etappa en ina reforma ch'ins savess numnar *reforma ortografica ed ortoepica,* il schinumnau «ABC-Alpin». Pli fetg ch'el s'engascha en quella materia e pli differenziaus che siu sistem daventa. Entuorn 1800 cumpeglia el 29 enzennas, naven da 1805 32/33 respectiv 36 enzennas, naven da 1809 40 enzennas. Il patratg central per quei smugl d'enzennas ei il sequent:

- La scripziun tradiziunala latina ei buca sufficienta per tschaffar scosauda ils tuns e suns retics
- La nova scripziun (u ortoepia), augmentada cun diember enzennas, lubescha da leger, scriver e capir senza difficultads tgei specia da romontsch che seigi.

Il sbagl da patratg schai en quei ch'el scumbeglia il postulat voltairian da semplificar la scripziun historica franzosa cun la situaziun particulara dils idioms romontschs. Siu appel ei pia nuot auter ch'ina frida el vit:

> *«Ti pos esser dalla Cadi, Lumnezza, Foppa, Flem, Trin, dil Plaun, dalla Tumliasca, Sursaissa romontscha, da Schons, ne dalla Giadina, ne da nua che ti vul, prenda or digl arcun dalla litteratura las letras, e teia atgna vusch suenter tiu dialect, ne teia isonza, scriva leusuenter, e quels da lunsch, ed aunc pli tgunsch quels da tier vegnan quei entellir.»*[22]

Spescha ei pia dall'opiniun ch'ei basti pigl emprem da far ina remedura ortografica/ortoepica per saver surmuntar las barrieras dialectalas ed idiomaticas romontschas e per saver cheutras era far pusseivel igl access a quels d'ordeifer.

In pass vinavon: La regularisaziun dil lunatg

In pass vinavon fa el cun ina secunda proposta. Cul *«lungatg da litteratura cumina per la naziun grischuna»* s'adressescha el als biars, al pievel cumin, cun la nova proposta sedrezza el als *«umens ed allas femnas litterai»,* cun ina cultivaziun dil lungatg gia avanzada, mo che vulan penetrar aunc pli lunsch.[23]

[22] *Ibid.* 688 s.
[23] *Ibid.* 689.

En quella fasa ei la reforma ortografica senza dubi cumpigliada, ella secapescha dacheudenvi da sesezza. La nova proposta dat denton pli fetg en la direcziun d'in lungatg unificau. Quel selai realisar il pli tgunsch cun ina mesira che mintgin, che tscherca l'unitad, sto carteivel observar: *La regularisaziun dil lungatg.* Tier Spescha ha quei num:

> *«Tut far regular per far il lungatg dalla litteratura grischuna regulars en favur dad umens litterai.»*[24]

Mo igl ei evident ch'el croda gest cun quella mesira els pli gronds embrugls. Sco tut quei ch'el interpren, cuntegn era siu sistem da regularisaziun aspects positivs: el abolescha la consonanza dubla, mo igl *-ss-* resta, ulivescha la declinaziun dils substantivs, mantegn il tschep, accentuaus u buc, promova ils pronoms nunaccentuai.

Cunzun tiels verbs entscheivan las pitgiras senza fin e misericordia. Co far cun ils verbs cun atgna conjugaziun, co regularisar quels apostels, co vegnir a frida culs temps cumponi sursilvans? In pugn da vesta che fuschregia da cuntin en sia concepziun deriva neu dalla grammatica latina, quei v.d. da sias enconuschientschas da lezza. El surpren las pli diversas noziuns grammaticalas, ch'el fa dretg per siu sistem, e cumplichescha aschia nunnecessariamein, mo cun gronda stinadadad sia emprova. Schegie ch'el ha ina certa enconuschientscha dils auters idioms romontschs e ch'el problematisescha mintgaton sin fundament d'ina tala cumparegliaziun, ei siu pigiament clars: il sursilvan dalla Cadi. Il mirar sur il claus ora ei per el mo in confess a bucca, buca ina realitad el sistem. Igl «ABC-Alpin» ha da far ton sco nuot cun in'emprova d'unificaziun dil romontsch, mo igl ei in organissem cun ina consistenza. Spescha ha scret ualti bia en ina u l'autra fuorma da quel. La buccada ch'el dat da ruir als «umens litterai» ei memia stantiva e buca da tuchegiar. Dapertut nua ch'el arriva ella fletga cun ses problems, di el *«quei surscheien als sabis umens litterai»*. E zanua di el, carteivel ein tuts leds da bandunar quei «taedius sistem».

Il cuntrari digl «ABC-Alpin» ha el strusch duvrau zacu da num la regularisaziun. Cun quei che lunschora la gronda part da quei ch'el ha ponderau e formulau ei restau manuscret, ein las consequenzas praticas stadas pli che mo mudestas.

[24] *Ibid.* 696.

Ideas restadas vivas

Sil plaun ideologic ha Spescha denton muntau suenter Bifrun ina secunda gronda viulta el cumpurtament enviers il lungatg e quei:

- Cun scarplir en moda ualti perschuadenta l'impurtonza dil lungatg insumma e dil lungatg matern en special
- Cun promover la cultivaziun cunscienta da quel partenent pronunzia, ortografia, stilistica
- Cun postular ina mudesta planisaziun dil lungatg (creaziun da plaids ed expressiuns)
- Cun veser els idioms romontschs in arcun da regiuvinaziun e da valurs cumplementaras
- Cun las emprovas fallidas, d'arrivar ad ina fuorma unificada da romontsch per basegns specifics (pils umens litterai), che pon esser in avis, co ins sa e duei buca proceder en quei risguard.

Quellas ideas cunzun ein restadas vivas, schegie en ina fuorma aunc zun fuostga; ellas ein daventadas in levon che ha influenzau buca pauc igl ulteriur decuors en quella damonda.

2. G.A. Bühler ed il lungatg da fusiun[25]

Midadas socialas e lungatg

Denter G.A. Bühler (1825–1897) e Spescha ei ina entira generaziun. Bühler empunescha pia directamein vid la lingia da Spescha, schegie buca vid ses principis. El viva en in auter temps ed en autras circumstanzias. Tier Spescha vegn igl impuls d'anoviars, da sia formaziun barocca ed humanistica, tut particularmein dalla viulta illuministica franzosa. Tier Bühler ei quei pulit different. La situaziun socioculturala e sociolinguistica ei denton semidada.

- Ei vegn discutau, schebein il romontsch basti sco mied da communicaziun pil moviment d'integraziun el ravugl dil stadi naziunal naschent (par. I, 1 *La viulta)*.

[25] Davart G.A. Bühler par. G.C. Muoth, *Professor Gion Antoni Bühler, 1825–1897*, en: Annalas 12, 323 ss. – Plinavon H. Morf, *Die sprachlichen Einheitsbestrebungen in der rätischen Schweiz*. Bern 1888, 19 ss. – Morf fuva bein en mongia cun C. Decurtins. Perquei han ins era renfatschau ad el dad haver fatg in giudicat subjectiv e plitost en favur dils opponents da Bühler. Par. *Il Sursilvan 1887*, 51, 1.1.

- Las ideas d'in niev progress vegnan transmessas sur dus novs vials:
  a) La scola. S'entelli ch'ei ha dau scolas e pusseivladads da scolaziun gia ditg avon il 19avel secul. Mo ei fuva scolas religiusas (ductrina) ni scolas privatas, el secund cass reservadas mo per paucs eligi. Dacheudenvi dat ei scolas popularas. Las vischnauncas seregheglian. Ils mieds da scola, aunc zun mudests, vegnan procurai pigl emprem d'uniuns da scola da tempra confessiunala.[26]
  b) La pressa. Ord la vesta dad oz tuna quei podà empau da surfatg. Mo ins astga buca emblidar: dapi 1836 dat ei strusch in cal partenent la publicaziun e derasaziun da gasettas romontschas. Che quellas han giu lur resun e lur significaziun ei gnanc dubi. Enzatgei auter san ins strusch s'imaginar. La perseveronza enten publicar gasettas romontschas duront pli ch'in tschentaner e miez ei caparra persuenter.[27]

Viriveri linguistic

Ei basta dad arver in pèr dils emprems cudischs da lectura per veser e constatar ch'il scriver (ortografia) ei bunamein aschi differents sco ils auturs u cumpilaturs dils cudischs. Inagada ch'il Cantun surpren l'incumbensa d'edir ils mezs d'instrucziun vegn el franc e guess a resentir il duer da tagliar quellas carschientschas selvatgas.

En connex cun las gasettas san ins dir il medem. Cun lur messadi politic u ideologic vulan ellas contonscher ils pli biars lecturs pusseivels. Ditg e liung contonschan ellas buca quella finamira. Quei ei bein la raschun ch'ils fegls jamnils u bi-jamnils queschan mintgamai relativamein spert e sebrattan cun auters. Ils inserats per propi cun miras commercialas u da reclama giogan aunc ina pintga rolla. Pli impurtonta ei perencun-

[26] G. Deplazes, *Geschichte der sprachlichen Schulbücher im romanischen Rheingebiet.* Arbeiten zur Psychologie, Pädagogik und Heilpädagogik. Caritas-Verlag Luzern, 1949, cunzun 19 ss.

[27] J. Candreia, *Die romanische und italienische Journalistik in Graubünden.* Separat da: Die Schweizer Presse. Bern 1896, 52 s. – Plinavon G. Gadola, *Historia della schurnalistica sursilvana 1836–1928,* 49–192. Gadola fa oravontut attent ad in artechel dil *Romonsch 1850,* 14–22 *«Observaziuns sur nossa Romonsch»* e manegia che quei concept cuntegni gia las ideas da fusiun da Bühler.

ter la part dil «Fegl ufficial» (Annunzias da scussiun, cloms da quen, sentenzias da dertgira, annunzias d'animals piars eav.).

Basegns didactics e metodics

A quels novs basegns pratics da tempra generala (scola, schurnalistica) s'aschuntan auters ch'ins savess numnar persunals u d'orientaziun metodica e didactica. Mintgin che cumpartga lecziuns sil plaun dalla scola media u dall'universitad sa, con vess ch'ei va d'instruir romontsch,dadas las premissas las pli differentas digl auditori.

Bühler ei in dils emprems che vegn confruntaus cun quella damonda. Dapi 1859 eis el duront 38 onns moderatur ed instructur dalla metodica al Seminari scolastic. In cert temps dat el tudestg per scolars romontschs e talians, pia ina instrucziun metodicamein appropriada. Dapi 1867 instruescha el romontsch als seminarists digl intschess dils Reins e dall'Alvra e Gelgia. Sin quei terren sepresentava gnanc tgisà ina vart dil problem, che Spescha haveva cartiu da surmuntar cun siu niev lungatg litteral (fasa I), cun ina specia da tric ortografic ed ortoepic: Co instruir per romontsch dueivlamein scolars dalla Cadi, Foppa, Lumnezia, dil Plaun, dalla Tumliasca, Muntogna, da Schons e Surmir?

Cun auters plaids: Amiez il 19avel tschentaner s'annunzian in bienton arguments che fan patertgar sur dil lungatg.

La pressa in ferment decisiv

En quest liug stuess ins saver far in excuors en la schurnalistica dil temps per far capir ch'ella ei stada in ferment decisiv. Mo ton seigi allegau: Las gasettas vegnan buca mo screttas per romontsch, ellas sesprovan era da definir adina puspei il perco e percum, oravontut lur cumpurtament en vesta a scripziuns variontas ed a differents idioms.
Ins sa distinguer duas tenutas: la tradiziunala che plaida ord la posiziun dil ferm cun ina gronda toleranza per autras modas e manieras da scriver, mo cun ina aversiun decidida enviers experimēnts da surengiu, encunter, sco ellas vegnan numnadas, las tgigiaderas filologicas.[28]

[28] *La Ligia Grischa 1868,* 1, 1.2. Igl artechel ei da B. Arpagaus.

In'autra tenuta ei quella progressiva, aviarta. Ella problematisescha partenent fatgs d'agricultura, selvicultura, scolaresser, politica e religiun e logicamein era concernent il lungatg. Igl ei capeivel ch'il patratg d'unir e buglir ils idioms anfla gest en quei humus in terren favoreivel.Ed igl ei era buca da smarvigliar che quei patratg fuola via cunzun en fegls da tempra liberal-conservativa.

Ils gasettists da quella lingia ein d'anflar a Cuera. Quei ha da far cun il status dils redacturs (politica, administraziun, scolas medias) u cun las redacziuns e stampas.

Aschia frunta il vischin da Domat, G.A. Bühler, sez strusch motivaus politicamein, en in cerchel iniziativ, cun ideas, mo ch'ei sin ina da piarder plaun allaga sia pussonza. Per numnar mo in pèr nums da ses contuorns: igl advocat-poet Geli Caduff, ils professers Gieri Nuth e Geli Sgier ed il schurnalist e scribent Alexander Balletta.

Cun quels ed auters ensemen lavura Bühler vid la gasetta «Il Grischun», che cumpara naven da 1856–1859, respectiv da 1859–1865, e che cuntinuescha en grada lingia cun la «Ligia Grischa» (1865–1873).

In cuort passadi muossa ch'il «Grischun» ha sia atgna perspectiva arisguard il lungatg.

«Al studi ed alla cultivaziun dil lungatg romonsch vegn il 'Grischun' a favorir speciala attenziun. Ses correspondents vegnan a scriver en lur agiens dialects per cheutras dar caschun als amitgs dil lungatg romonsch, de studiar quel en sias diversas fuormas. Sin quella moda speresche ins de pleun e pleun arrivar tier ina uniun, tier in lungatg litteral.»[29]

Lien ei cuntenius il patratg d'unificaziun en duas etappas: enconuschientscha dils idioms e cheutras la via all'avischinaziun e la finala alla fusiun da quels.

In tierm decisiv ei senz'auter igl onn 1863. Lu ein ils umens dalla gasetta «Il Grischun» seconsultai, *co vegnir en agid «a nos romansch» arisguard sia cultivaziun e conservaziun ed era co acquistar agli ils dretgs, ils quals «las autras linguas del cantun» han, insumma «da far valer ses inalienavels dretgs nazionals».*[30]

Els passan all'acziun. Il schaner 1863 cumpara el «Grischun» l'invitaziun als Romontschs dalla capitala. Ils 8 da fevrer seradunan quels e

[29] *Il Grischun 1859*, 1, 2.1.

[30] *Annalas* 1,4 (G.A. Bühler, par. sutvart n. 31).

discuteschan da maniera animada. Cunzun Gieri Nuth – che svanescha pli tard dalla scena – ha ina intervenziun zun impressiunonta. Gie ei para a mi che sia contribuziun sco «ideolog» dil moviment d'unificaziun seigi vegnida sutestimada. Ils 1 da mars 1863 vegn la Societad Rhaeto-romana fundada ed obtegn ses emprems statuts. La mira d'unificaziun ei enconuschentamein lien ina centrala.[31]

Viers il lungatg da fusiun

Ferton che la politica haveva giu da far ton sco nuot cun las emprovas da Spescha, eis ella ussa tuttenina allerta. Il Cantun sesprova da survegnir entamaun la scola. Mo el fa persenn che quei ei in fier cauld e sepertgira da riscar experiments tumprivs.

Igl onn 1866 dueva la bibla protestanta, che fuva stada tschentaners alla liunga sil medem pei da lungatg, vegnir restampada. Quei ei stau il motiv ch'ins ha dilucidau en ina conferenza dils 6 da settember a Rehanau, schebein ei fussi buca d'engrau d'anflar ina sligiaziun en vesta allas diversas scripziuns renanas. Sin fundament dalla discussiun e da certas directivas stabilidas s'adressescha ella al Cussegl d'educaziun cun la supplica da vuler adattar las normas eruidas pils cudischs da scola. Il Cussegl d'educaziun renviescha il medem onn las propostas, allegond ch'ina tala viulta pregiudicheschi ina uniun dalla Surselva cun l'Engiadina forsa per adina, essend la part transalpina perinaga sclaussa dalla discussiun.[32]

Schebein quei ei stau in giavisch real e verdeivel, ni mo ina stgisa per untgir scadin scarpetsch, ei grev da dir. A mintga cass eis ei l'emprema e tochen oz la davosa gada ch'il Cantun sez entras sia instituziun specifica intunescha l'unificaziun. Havess el lu reteniu u retardau ils sforzs da Bühler e da ses adherents ed animau a medem temps l'Engiadina da s'alliar, tgisà sch'il resultat fuss buca staus pli positivs!

Aschia han ils «fusiunists» cuntinuau per atgna iniziativa e resca ed han salvau ils 28 da mars 1867 a Rehanau la secunda conferenza, quella gada sur il rom confessiunal ora.

[31] Par. G.A. Bühler, *Notizias historicas sur l'origin della Societad Rhaeto-romana*, en: *Annalas 1* (1886), 4.

[32] *Ibid.* 16 s.

Concept e vias da realisaziun[33]

A Rehanau presenta Bühler il concept da siu lungatg da fusiun che nus vulein buca descriver en detagl. Ils principis generals indicheschan dètg bein l'orientaziun:

> «Il lungatg retoromontsch ei «fegl» dil latin e parentaus culs auters lungatgs romans. Perquei duei sia ortografia e grammatica prender special risguard:
> a) Sin l'etimologia
> b) Sin l'analogia culs auters lungatgs romans. Ed en cass dubius:
> c) Sin l'eufonia».

Cun realisar quels principis generals, oravontut il retuorn frequent all'etimologia, arriva Bühler ad ina reit da valurs, nua che la cumponenta sursilvana ha ina predominonza evidenta en scadin cass sil plaun ortografic e fonetic *(maun, caussa, catschar, avertamein, plein, prudent, monument, sera, saver, gaglina, gargatta)*. Ni per exemplificar cun ina enzenna. Pil sun *palatal setegn el strictamein vid l'enzenna sursilvana tg* cun pintgas excepziuns *(çierp)*.

Concessiuns alla part transalpina fa el oravontut sur il bloc morfologic e sur il scazi da plaids. El reintegrescha las fuormas dils pronoms nunaccentuai e dil perfect historic, omisdus camps denton ord l'optica dil vegl sursilvan. El introducescha il futur sintetic. El daventa pli e pli aviarts a variaziuns dil scazi da plaids ch'el aschunta en parentesa.

Abstrahau da quei ch'ina emprova d'unificaziun sto esser ponderada e preparada aschia, ch'ins sa buca confunder ella ad egl vesent, eis ei necessari ch'ins hagi persuenter mezs e vias d'intermediaziun. *Co vul ins far penetrar in tal lungatg senza tschaffar passivamein u activamein silmeins ina gronda part dils purtaders e plidaders dil lungatg?*

Han quels mezs muncau a Spescha, sche stavan els a disposiziun en ina certa mesira a Bühler. En teoria haveva el treis vias aviartas:

- Entras sia activitad sco redactur dil «Grischun» e dalla «Ligia Grischa». – Quella via, la pli directa, drova el mo schenadamein e cun reserva. Ses amitgs e collaboraturs lain el en perfetg.
- Sco docent da romontsch alla Scola cantunala havess el giu la pusseivladad d'influenzar ses scolars e da motivar els per l'idea.

[33] G.A. Bühler, *Propositiuns per l'Uniun dils dialects rhätoromonschs*, en: *Il Novellist, in fegl periodic per las familias romonschas 1 (1867)*, 103, cunzun 105 ss.

Cun tuttas renfatschas ch'ins ha giu fatg ad el, para ei buca ch'el hagi fatg quei en moda fetg intensiva.

– In meglier sulom havess el giu cun sia activitad litterara. La revista «Il Novellist», in fegl periodic per las famiglias romontschas, duei a medem temps cun siu cuntegn informativ e divertent far propaganda per la fusiun. Il lungatg da fusiun scriva mo Bühler en sias novellas da tempra aventurusa-postromantica.

Litteratura sco vehichel per las emprovas d'unificaziun, quei ei in cavazzin ch'ei vala la peina da retener. Cungiu scosauda san ins far talien era per tschaveras empau pli stantivas.

Tradiziun encunter novaziun

Sch'ins mira pli stagn, ston ins constatar che Bühler resta, cun tut ils avantatgs d'in niev clima, in cumbattant isolau. Ei dat in pèr facturs che han la finala fatg ir a smerscha igl entir project senza remischun.

Quei ei per l'ina quei ch'ins savess numnar «Tradiziun encunter novaziun». Dapi ils onns 1830/40 existevan divers cudischs da scola dils idioms principals. Plinavon gasettas, calenders, cudischs d'historia ed historiettas. Disaus vid quella litteratura e vid la scripziun, sesmarvigliava il pievel daveras empau dallas novas fuormas e forsa aunc pli fetg da novs plaids.

Per l'autra dava ei ina emprema mudesta atgna fluriziun litterara. E quei ei, sco ins sa, adina ina specia da consecraziun.

L'Engiadina, lu representada senza discussiun dall'Engiadin'aulta, stava davos aura e viveva da siu niebel vargau cultural-romontsch. Mistral Zaccarias Pallioppi haveva scret 1857 sia «Ortografia ed ortoepia» e francau per stabel ils fatgs grammaticals da quei idiom (cun ferma peisa sin la vart italianisonta). L'idea bühleriana ha giu ell'Engiadina – cun pintgas excepziuns – ton sco negin resun.

En Surselva haveva P. Baseli Carigiet publicau 1858 sia «Ortografia speculativa ramonscha» e procurau in muossavia grammatical silmeins alla scola claustrala e ad ina part dils scolasts catolics. Carigiet daventa in dils pli endinai adversaris dil lungatg da fusiun, ni sco el numna «dil lungatg bastardau dil Plaun». Professer Placi Condrau, inspectur da scola dalla Cadi, haveva publicau 1857 il «Cudisch instructiv per las scolas catolicas», in cudisch da lectura che vegneva duvraus stediamein. Ina situaziun pia buca fetg buna per novs experiments linguistics.

Las davosas decisiuns crodan denton sin il plaun cultur-politic.

Bühler era s'embarcaus manifestamein sin la faulsa nav. Cul naufragi dil bastiment liberal-conservativ sfundran era ses cussadents. Cul «Grischun» e cun la «Ligia Grischa» era la «nova» concepziun linguistica che quellas gasettas havevan gidau a preparar e propagar.

En connex cun la scola, che havess saviu significar in agid, semantunan era schiglioc nibels che preannunzian stempraus. Il cuntegn, la tenuta, la morala dils cudischs da scola, vegnan pli e pli en mira e programmeschan gia ordavon il conflict cun la Regenza. Las sbarradas pervia dil lungatg da fusiun ein mo sco in mular las spadas.

20 onns suenter sia partenza survegn il lungatg da fusiun el Cussegl grond in epilog, ni sch'ins vul ina davosa frida da grazia cun il plaid da Caspar Decurtins (1887).[34]

Resultats positivs

Ei fuss in quen falliu, sch'ins cartess che las emprovas da Bühler e da ses amitgs seigien idas totalmein per traviers.

- Sco Spescha, mo en ina moda pli pratica e directa, orientada vid ils fatgs, ha Bühler tschentau la damonda primordiala dil lungatg romontsch: La munconza d'unitad e sias consequenzas. Cun sias varts positivas e negativas promova el la schientscha romontscha. Dacheudenvi dat ei ina entschatta pli reflectada e ponderada.
- Las emprovas d'unificaziun han per ordinari leventau in cuntercurrent, stentas pli migeivlas, pli dumiastias, en ina scala pli reducida. La campagna bühleriana sforza ils Sursilvans da s'entelgir denter els. Las scripziuns reformada e catolica s'avischinan e s'entaupan.
- In ton dallas directivas da Bühler vegnan recepidas els cudischs da scola, fenomens meins cantunus, plinavon il tschabergal da scripziun etimologica.
- Ferton che l'Engiadina ha adina giu in ferm agid dil talian, cunzun pil scazi da plaids abstract e pils neologissems, dat ei en Surselva cun Bühler ina nova avertura sin la vart latina.
- Bühler enviescha buca mo al studi dil romontsch vegl, el muossa

[34] C. Decurtins, *Crestomazia*, vol. 4, 974 ss. – Par. leutier survart n. 25.

era cun biars exempels pratics e cun experientschas persunalas (lungatg dil Plaun) la rihezia dils idioms e dialects sco fontauna da regiuvinaziun dil lungatg. Ina lingia che vegn lu reprida en Surselva cunzun d'Alfons Tuor e d'auters.

– Il «neolatinist» Bühler appreziescha franc buca scosauda il factur german el romontsch, mo el fa attent al prighel smanatschont dalla germanisaziun zuppada. Tenor siu avis savess il lungatg da fusiun daventar in'arma cumineivla encunter.

3. Leza Uffer ed igl «interrumantsch»

Las regiuns seprofileschan

Il malsuccess da Bühler ha buca gest caztgau ch'ins ughegi aschi spert novas aventuras. La Societad Retoromontscha, che haveva fatg da madretscha tier igl emprem batten, ha ualti spert rufidau quei uffeci d'honur, per part encunter la veglia da Bühler sco quei ch'ins sa leger differentas gadas tier Muoth. Denton neschan las uniuns regiunalas e cun ellas plaun alla ga la Ligia Romontscha, e questa sut igl impuls dalla Societad Retoromontscha.

Cun las uniuns regiunalas va il perpendechel puspei sin la vart dils idioms. Quels daventan pli e pli ferms ed anflan pli e pli fetg lur ragischs e lur unitad. Il sursilvan seprofilescha puspei gagliardamein sco lungatg pigl entir intschess renan (Sur- e Sutselva). Quellaga eis ei denton mo ina fassada. La scola e la baselgia els intschess sutsilvans disgeschan cumpleinamein, ni ch'ellas ein activas mo en in pèr loghens spatitschai.

Cun la Ligia Romontscha vegn la balcanisaziun idiomatica romontscha pér da dretg en rocla. Igl emprem – mo buca l'emprema gada – seregheglian ils Surmirans e fan valer lur dretgs.[35] Pli tard viers la fin dalla Secunda uiara, ch'ins constatescha cun pitgira che las stentas el Grischun da miez (cunzun en Tumliasca e Muntogna) han fritgau pauc, arriva igl experiment Gangale cun sias miras e ses recepts, per part interessants (reit da scolettas), per part zun discutabels. Gangale vul isolar il pazient

[35] La fundaziun dalla Ligia Romontscha dat mo sustegn ad in svilup linguistic ch'era s'annunziaus gia decennis avon. Par. *Gasetta Romontscha 1985,* 50,2.2 (cudischs da scola en omisdus dialects engiadines); *ibid. 1896,* 1,3.1 (Surmir pretenda agens cudischs da scola). – Plinavon *Sulom 17 (1938),* 6.

sutsilvan, risar el ord l'umbriva dil «pussent» sursilvan, sperond ch'el serecuvri per atgna forza.[36]

Il Grischun central, in intschess alla tscherca da sia unitad

Ei para sco sche Leza Uffer (1912–1982) hagi vuliu prevegnir a quella terapia.[37] Neu dil patratg ei sia idea nuot aschi ureidia. Denter Beiva e Vaz, denter Bergugn e Trin schai in intschess senza da casa, senza ligioms culturals beindefini. La gasetta «Igl Grischun Central», ch'el fundescha, ei, gia sco tetel, in program per sesezza.[38] Ella savess esser in emprem pass per promover sentiments da buna convivenza e vischinonza. Il «Grischun Central» ei screts en in surmiran moderau, che untgescha quella e tschella direzia da scripziun, mo che ha aunc buca il vestgiu digl «interrumantsch» da pli tard.

Ina gasetta che sedeclarava politicamein independenta, quei stueva esser dils onns 46/47 il dètg spuentegl. Ed il bien Leza ei daus cuntut malamein ella draussa.

Suenter dus onns, empau sco la revista da Bühler, ei il «Grischun Central» sestezs. Igl ei buca dubi ch'ins haveva planisau el sco palancau per ulteriurs scenaris. All'idea primara da buglir zaco igl intschess numnau ad ina unitad, s'aschuntan aunc duas experientschas persunalas dad Uffer:

- L'enconuschientscha, schegie dallas gadas empau fugitiva, da nos idioms e dialects entras sia activitad sco rimnader e retschercader da praulas e detgas giud la bucca dil pievel. In senn exprimiu per structuras e valurs cunzun dil lungatg plidau e popular.
- La necessitad da cumpartgir il romontsch a quels e quellas che vulan emprender romontsch ordeifer (Gimnasi, Scola aulta commerciala).

[36] G. Gangale, *Memorandum davart la crisa linguistica della Sutselva*, en: *Annalas 58*, 54 ss., cunzun 61.

[37] F. Signorell, *An memorgia da prof. dr. Leza Uffer*, en: *La Pagina da Surmeir 1982*, 34, 1.

[38] L. Uffer, *Pertge ena gasetta per Surmeir*, en: *Igl Grischun Central 1946, 1*, suppl. 1.

Ina nova proposta, igl «interrumantsch»

Plaunsiu nescha aschia l'idea digl «interrumantsch», ch'el ha presentau per l'emprema gada sco program general, mo buca sco sistem detagliau, el ravugl dalla Ligia Romontscha 1958 cul tetel significativ *«Igl rumantsch problem per nus – problem pigls oters»*.[39]

Quei program cuntegn poninsdir ina gliesta cumpleta dils arguments che plaidan per ina unificaziun dil romontsch. Zanua fa el attent ch'el hagi sviluppau sin fundament dils biars cuors da romontsch tabellas sinopticas ed insumma ina grammatica digl interrumantsch.

Il relasch dad Uffer ei memia frestgs ch'ins sappi sfugliar lien. Tonaton survegn ins ina idea, co el ha luvrau repassond texts ch'el ha publicau tschadilà. El era enconuschents sco commentader dalla televisiun romontscha. Commentaris ch'ins capeva bein en l'Engiadina ed en Surselva. Mo gest als Surmirans mavan els cunter peil. Ins sto haver capientscha persuenter. En in text current scret u plidau sepaleisa siu interrumantsch senza dubi cun ina tempra e textura surmirana. Mo ual quei factum, entretschaus cun variaziuns foneticas nunusitadas el surmiran, ni cun plaids jasters ed ina sintaxa steria (inversiun), cudezza la resistenza.[40]

El ha fatg siu referat gest dil mument che la Ligia Romontscha era vidlunder d'entscheiver cun grond slontsch ed optimissem la campagna d'avischinaziun. Quater vocabularis fuvan en lavur e duevan lubir, sche buca l'unificaziun, silmeins ina convergenza. Sia intervenziun ha perquei – e gliez mument – buca leventau interess sur mesira.[41]

Patratgs da retener

Sch'ins stuess retener dils sforzs in pèr patratgs valeivels, savess quei bein esser il suandont:

[39] *Fögl ladin 1959*, 72, 1 ss.

[40] *Calender Surmiran 1983*, 63 ss. *Leza Uffer-igl purtader digl 'interrumantsch'*. – Plinavon *ibid. 1984*, 70 ss. G. Darms, *Veias digl surmiran agl rumantsch grischun*, cunzun 74 ss. *Igl «interrumantsch» da Leza Uffer*. – Il tierm 'interrumantsch' deriva buca directamein dad Uffer, mobein ei vegnius attribuius ad el cu ins ha puspei repriu ils onns 70 e suandonts il tema dil lungatg unificau. Par. leutier Studis Romontschs 1950–1977, 89.

[41] A. Schorta, *L'avischinaziun ortografica dals idioms retorumantschs*, en: *Annalas 75*, 96.

- Ei tucca da far tut il pusseivel ch'igl intschess dil Grischun central, schinavon ch'el ha aunc ragischs e forza da viver e da serecuvrar, crodi buc en l'isolaziun ed en l'emblidonza.
- En quei connex sepresenta era la damonda:
- *Ha in romontsch da basa gest en quei intschess ina significaziun e funcziun speciala?* La sort da quei 'tierz mund' romontsch havein nus neu e neu schau – u forsa era stuiu surschar – alla casualitad.
- Plinavon: *Il romontsch ei buca mo pli in object d'interess el territori romontsch per propi, mobein era el quart mund romontsch, ordeifer, ella diaspora, pils mellis e mellis Romontschs ella Bassa e pils biars amitgs che vulan emprender romontsch ordeifer ed enteifer igl intschess* (assimilaziun).
- Finalmein enzatgei che Uffer di buca expressivamein, mo che resorta logicamein. Stuess ei buc esser pusseivel da far e realisar ella scola media (seminari e gimnasi) silmeins ellas davosas classas ina instrucziun romontscha unitaria, enstagl da zavrar en idioms e cheutras da pauperisar l'instrucziun? En quei risguard daventa era la damonda dil lungatg e dils mezs d'instrucziun da gronda impurtonza.

III Epilog

Ei fuss fascinont da mussar ussa cun in pèr tabellas sinopticas, co las treis emprovas ein vegnidas realisadas praticamein, passond dallas enzennas allas fuormas ed alla sintaxa. Quei survargass denton il rom e spazi dau. Ei basta sch'igl ei reussiu da caracterisar mintga emprova cun sias lingias ed ideas principalas. La finamira ei tier tuttas emprovas la medema, la tscherca d'unificaziun; las vias ein differentas, dictadas dall'atgna formaziun, d'impuls vegni d'ordeifer ni d'experientschas fatgas.

Ellas, e tut quei ch'ei iu ordavon u ch'ei sesviluppau denteren u paralellamein, muossan che la brama d'ina unitad romontscha ei ina constanta.

Aschiditg ch'ei dat Romontschs vegn quei giavisch ad animar els, a restar davon els sco la petga da fiug dils Israelits.

Il mund modern, sch'el sgurdina buca ual la minoritad, promova aschia u aschia l'unitad romontscha. Ei savess pia tgunsch esser che la casa romontscha cun stanzas tradiziunalas survegness in di in trertetg cumineivel.

Ils Romontschs ein alla tscherca da lur identitad. Quella identitad sto oravontut resplender el lungatg, en in lungatg che va dil cauld ed intim (dialect) alla tradiziun da lungatg plidau e scret (idiom) ed all'avertura viers ils auters Romontschs ed ils auters lungatgs.